

**О. М. Посунько**

*Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара*

**ЗАПОРІЗЬКА СІЧ І ГАЙДАМАЧЧИНА  
У 50-ті – НА ПОЧАТКУ 60-х рр. XVIII ст.**

**Аналізуються особливості політики Запорозької Січі стосовно гайдамаччини в 50–60-х рр. XVIII ст. та шляхи вирішення цієї проблеми Кошем. Акцентується увага на питаннях про кількісний та якісний склад гайдамацьких ватаг, характер їх нападів, територію впливу.**

*Ключові слова:* Запорозька Січ, гайдамаччина, Кіш.

**Анализируются особенности политики Запорожской Сечи относительно гайдамацкого движения в 50–60-х гг. XVIII в. и пути решения данной проблемы руководством Коша. Акцентируется внимание на вопросах о количественном и качественном составе гайдамацких отрядов, характере их нападений, территории влияния.**

*Ключевые слова:* Запорожская Сечь, гайдаматчина, Кош.

**Features of the Zaporiz'ka Sich policy concerning Gaydamaks in the 50–60 years of the XVIII century and ways of solving this problem by Kosh are analyzed. Also the attention concentrates on questions about quantitative and qualitative personnel of Gaydamaks bands, nature of their attacks, territory of their influence.**

*Key words:* Zaporiz'ka Sich, Gaydamaks, Kosh.

У виданнях з історії запорозького козацтва останніх років цілком слушно вказується на те, що у сучасному козакознавстві відбувся певний прорив. Це стосується солідного узагальнення існуючого матеріалу, видання комплексів джерел, актуалізації нових напрямів дослідження. Та часто історія козацтва впритул пов'язана з іншими проблемами, які поки що залишаються дискусійними і маловивченими. До таких непростих питань, безсумнівно, можемо віднести історію гайдамацького руху. З одного боку, в неупереджених дослідженнях загальноновизнаними є твердження про це явище як приклад «соціального бандитизму», з іншого, – загальноновживаною є теза про героїзм гайдамацької боротьби, її антифеодальну спрямованість. Не беручи на себе зобов'язання дати якісь чіткі визначення, оцінки і характеристики, спробуємо все ж, ідучи лише за джерелами, хоча б частково охарактеризувати один з етапів цього явища.

Вважаємо за необхідне пояснити обрану хронологію. Вона, в першу чергу, пов'язана з попередніми науковими зацікавленнями

автора, а саме – історією Нової Сербії та Слов'яносербії. Крім того, об'єктивно так склалося, що один з етапів активності гайдамацьких ватаг також припадає на даний час, про що скажемо нижче. Саме при Новосербському корпусі у 1756 р. було створено комісію у гайдамацьких справах. Вона підпорядковувалася Київському генерал-губернаторові і координувала дії військових сил Нової Сербії, фортеці Святої Єлисавети та Запорозької Січі [14, т. 9, с. 484]. Необхідність протидіяти гайдамаччині стояла перед керівництвом усіх військових частин, адміністративних установ, що розміщувалися в регіоні. Проте саме Кошеві доводилося чи не найбільше займатися вирішенням цих питань, оскільки майже завжди у гайдамацьких загонах перебували запорозькі козаки і притулок вони знаходили у запорозьких володіннях.

Стосовно географічних меж. Документи Коша Запорозької Січі свідчать, що географія «гайдамацької діяльності» досить широка. З вказаним явищем влада стикалася і на Лівобережній Україні, і на Слобожанщині, на що вказують численні звернення в Кіш від полкових адміністрацій Гетьманщини, також Слов'яносербської комісії, роти якої розмістилися на сході (в основному територія сучасних Луганської та Донецької областей).

Однак традиційно саме Правобережна Україна була зоною постійного і перебування, і активності гайдамацьких ватаг. Ще А. О. Скальковський називав такі гайдамацькі притулки – с. Верbove (неподалік фортеці Святої Єлисавети), зимівники на р. Громоклія, острів на Бузі біля с. Мігеї, які укріплювалися засіками і навіть гарматами [13, с. 328, 332]. Крім пониззя Південного Бугу, пізніше місцями передислокації гайдамаків стали ліси Чута, Нерубай, Чорний, які були в зоні поселень Нової Сербії і безпосередній близькості до польських володінь.

Окреслені землі не випадково були обрані запорожцями-здобичниками. Політико-географічний фактор, а саме – сходження кордонів трьох держав (Російської та Турецької імперій і Речі Посполитої), став одним з визначальних [18, с. 484]. Гайдамацькі ватаги не зупинялися перед кордонами, як це доводилося робити їх законотворчим переслідувачам. То запорозькі спеціальні команди не могли переправитися через Буг, бо потрапили б таким чином на «турецьку сторону», то польські загони доходили до кордонів Нової Сербії і мусили вже шукати підтримки на російських територіях. Сусідам порозуміння було знайти нелегко, а тим часом розгул розбоїв і нападів лише зростав.

Зробимо кілька зауважень щодо термінології. Для даної статті як коректні нам видаються терміни «гайдамацькі загони, ватаги», «гайдамаки», «гайдамаччина» (як явище), «розбійницькі напади» (як ха-

рактеристика певних дій). Документи зазначеного періоду мало дають для розуміння, за якими принципами сучасники розцінювали нападників як «гайдамаків», «розбійників» чи «грабіжників», а в деяких випадках проводиться майже аналогія із запорозьким козацтвом.

Отже, з початку 50-х років спостерігаємо постійне зростання гайдамацьких розбоїв, що знаходить відображення у великій кількості різноманітних скарг потерпілого населення та діловому листуванні Коша з іншими інстанціями. Спочатку ставлення керівництва Січі, паланок до даного явища досить поблажливе. Зокрема, паланки, Кіш намагаються залагодити конфлікти, повертають збитки, не надто суворо ставляться до винних. Але раз за разом Січ отримує накази від гетьмана К. Розумовського, від керівництва Київської губернської канцелярії і насамкінець від імператриці про необхідність посилення заходів боротьби; в переважній кількості конфліктів козацтво так чи інакше задіяне і січовій старшині врешті-решт доводиться вживати більш радикальних заходів. На початку 1754 р. черговим іменним указом повелівалось отаману і старшині вести контроль за гайдамачиною, «щоб запорожців по всякій можливості від ... крадіжок в усі боки утримували» [16, спр. 20, арк. 11].

Реагуванням на ці накази стало спорядження так званих роз'їзних команд, які мали постійно контролювати території, перевіряти документи у проїжджих, переслідувати злочинців, інспектувати місця дислокації гайдамацьких ватаг. Слід відзначити, що спеціальні військові підрозділи російської армії вже існували. Влітку 1752 р. генерал-губернатор М. І. Леонтьєв писав К. Розумовському про справи новоствореної драгунської команди для боротьби з гайдамацтвом під керівництвом підполковника фон Фінікса. Зокрема, тут же згадувалося про плани розміщення аналогічних команд у таких географічних межах: від гирла Бугу до р. Синюха; потім від Синюхи до р. Сухий Ташлик і звідти до м. Архангельськ; далі – вгору до містечка Цибулев. Леонтьєв зауважував, що в самому Гарді команд російських розміщувати не слід, щоб не виникало конфліктів з запорожцями [9, с. 239]. Не всі ці пропозиції було втілено в життя, але значна кількість військових формувань мала вести в прикордонні боротьбу з гайдамаками.

Отже, без відповідної реакції запорожців ситуацію неможливо було опанувати. Одним з перших, кому довелося очолювати таку команду запорозьких козаків, став майбутній кошовий, а на той момент осавул П. Калнишевський. Наприклад, у травні 1754 р. він відряджався до бугогардівського полковника з наказами від Коша про вживання заходів для запобігання нападам запорозьких загонів, які гуртувалися на території паланки, на татарські, турецькі і польські володіння [3, с. 656]. При цьому П. Калнишевський в Кіш доповідав, що,

хоча він оприлюднив документ із заборонами і сам наказував, щоб ватаги розходилися, але ніхто його не послухався. Більше того, писаря і довбуша побили, а осавула лаяли і говорили, що «от воровства як с турецької, так і с польської сторон, пока славі не учинять, не перестанут» [3, с. 657]. Кіш погрожував, що винних буде судити не самостійно за давніми звичаями, а згідно з розпорядженнями Сенату віддаватиме під суд до Глухова, де у якості покарання визначалося заслання до Сибіру.

Підтвердження цим словам бачимо далі. 20 червня того ж року в Глухів відсилали з супровідними документами чотирьох козаків, яких було спіймано в степу командою П. Калнишевського [3, с. 663]. Тоді ж Кіш звітував і перед Генеральною військовою канцелярією про заходи боротьби і про сутичку команди Калнишевського із гайдамацьким загоном. Між іншим, зазначалося, що при зіткненні чотири особи з команди осавула вбито, а троє поранено [3, с. 673].

4 вересня 1754 р. Кіш знову дає Калнишевському інструкцію про відрядження його команди в Гард. Інструкція досить детальна, оскільки справа набувала неприємного для Січі вигляду. Постійні скарги з боку татар і поляків доходили вже не лише до гетьмана К. Розумовського, київського генерал-губернатора, але й до імператорського двору, в результаті чого отримано цілу низку наказів з різних установ про необхідність боротьби з боку Січі. Тому Калнишевському треба було виступати в Гард, звідити понад Бугом до лиману і знову піднятися вгору понад Дніпром для здійснення розвідки [3, с. 709]. Далі вказувалося, що слід зібрати озброєних козаків «самих хазяїнов» і переловити злочинців [3, с. 709]. Навіть тим, хто переховував у себе гайдамаків, Кіш погрожував смертною карою. Вже в даному визначенні – «самих хазяїнов» – вказується і на соціальне розшарування серед козацтва, і на прошарок, який став опорою для керівництва Січі.

29 вересня 1754 р. Кіш доповідав у Київську губернську канцелярію про виконання вищезгаданих урядових розпоряджень по боротьбі з гайдамацькими розбоями в краї. Серед іншого вказувалося, що команда П. Калнишевського за наказами К. Розумовського та ордерами самої губернської канцелярії 5 вересня вийшла з Січі для розшуку винних і повернення награваного майна скривдженим. Додавалося, що осавул має повідомити всіх козаків про офіційні накази і заходи і доповісти в Кіш про свої дії [3, с. 583-584].

Та не лише кошовій старшині виявилася підпорядкованою команда П. Калнишевського. Як вже нами зазначалося, при Новосербському корпусі діяла комісія у гайдамацьких справах, до якої надходили скарги звідусіль, донесення від різних військових частин, що займалися пошуком ватаг. Власне, і самі новосербці як військові мали нести прикордонну службу і підтримувати спокій у регіоні. Автор монографії «Гайдамачина» Д. Л. Мордовцев досить наївно характери-

зував новоявлене військо, яке, мовляв, було для запорожців «гірше за татар і ляхів, тому що поселенці, витримані у залізній дисципліні, могли сміливо наступати на горло Запорожжю» [5, с. 124]. Так, мабуть, вважає і російський уряд, даючи землі й пільги новим поселенцям. Але реальний стан речей виявився зовсім іншим. Нові частини були неукомплектованими, керівництво Новосербського корпусу намагалося перекласти проблему боротьби з гайдамачиною на плечі запорожців [11]. Крім того, командир Новосербського корпусу зумів сконцентрувати в своїх руках значну владу і особисто листувався з кошовим Г. Федоровим і П. Калнишевським. Отже, П. Калнишевському як керівнику пошукового загону доводилося бути у подвійному підпорядкуванні.

Являють інтерес деякі документи з їх листування. 10 грудня 1757 р. І. Хорват відправив Калнишевському ордер такого змісту: «Оскільки відомо (вчинити), що Пандурського полку шанця Косівського прапорщика Баркатича в хуторі, що перебуває від того шанця на відстані чотирьох верст, знаходиться вже тому третій день гайдамак до тридцяти числом: для того маєте зі своєю і з перебуваючою в Глинському шанці при прапорщику Фон Боку драгунською командою той же час в дане місце слідувати і задля викорінення і затримання вказаних злодіїв гайдамаків виключні зусилля прикласти і після затримання прислати при рапорті під надійним караулом» [16, спр. 44, арк. 37]. Тим же числом датовано листа Калнишевському, який знаходиться в Архіві Коша Нової Січі. В ньому більш докладно описано, які саме дії має виконувати загін запорожців на місці (біля шанців Глинського і Дмитрівського) і з ким має їх узгоджувати. Також тут І. Хорват вказує, щоб люди П. Калнишевського «ані найменшого новосербським поселенцям з військових службовцям збитків і образ і озлоблення не чинити під відповідальністю Коша...» [16, спр. 44, арк. 37 зв.]

Однак була вже глибока зима і невдовзі І. Хорват отримав від П. Калнишевського повідомлення про важкі умови для перебування запорозького загону так далеко від Січі. Відповідь командира Новосербського корпусу була досить гнівною – він звинуватив осавула, кошового Г. Федорова у потуранні гайдамакам, обурювався, що, мовляв, з Малоросії козаки сюди відряджаються з припасами на третину року, «а не так, як ви з командою безрозсудно з Коша відправлені». З цього генерал-лейтенант робив висновок: «...як видно що від нього пана кошового атамана так і тієї вашої команди нема бажання за посадою і законами в цих місцях виконання чинити» [8, арк. 1–1 зв.] В кінцевому підсумку Хорват дозволяв команді повернутися на Січ, а на шляху слідувати, щоб новосербцям підлеглі Калнишевського не чинили образ.

З приводу «бажання» запорозької старшини вести активну боротьбу з гайдамацтвом. Вище ми зазначали, що у цій справі Кіш у першу чергу покладався на заможне козацтво. Документи свідчать, що наймити в козацьких зимівниках, шинках, звичайні рибалки, чумаки часто усуслинювалися з гайдамаками, переховували їх у себе, не надавали допомоги роз'їзним командам. Але не лише «низи» виявляли солідарність. Керівництво Бугогардівської паланки також постійно звинувачувалося в тому, що прикривають дії гайдамаків, не переслідують їх на підлеглих територіях, ба, навіть більше – ділять з ними здобич. За це в травні 1752 р. командири військових частин, що стояли в районі Гарду, заарештували гардівського полковника Михайла Роголю і, «забивши в ручні і ніжні кайдани» відправили в Новоархангельський шанець [1, с. 220]. Проте це не стало пересторогою для наступників.

У середині 50-х, коли Січ активізувала боротьбу, чималого клопоту зазнало керівництво Коша з гардівським полковником Федором Легою. В серпні 1754 р. командир Новосербського поселення І. Глебов писав до кошового Якіма Ігнатовича Малого про зловживання з боку гардівського полковника. Серед іншого вказував, що підлегли полковника на кордоні з Новою Сербією беруть за проїжджих, які мають при цьому офіційні документи для проїзду, гроші, і якщо хтось відмовляється платити, то якимось сам Лега і зауважив: «Якщо тут того не дасте, то і в степу віддати можете» [3, с. 705]. Таким чином, зрозуміло, що і козаки, і керівництво бугогардівської паланки вважали, що живуть за давніми звичаями здобичництва і не цуралися різних способів заробітку. В жовтні бачимо в архіві Коша черговий лист від того ж Глебова кошовому, в якому розповідається про напад гайдамаків на таращанського управителя. Зловмисники знов-таки втекли в Гард, дали частину здобичі Ф. Лезі і, попереджені ним про запорозькі об'їзні команди, втекли собі далі. У зв'язку з цим І. Глебов наголошував на необхідності заміни гардового полковника [3, с. 717-718]. Того ж місяця Ф. Легу змістили з його посади [3, с. 719]. Така доля чела не лише Легу.

У деяких випадках кошовий намагався відстояти гардівського полковника. У листопаді 1757 р. Кіш вирішував чергові непорозуміння з приводу гайдамацьких нападів на польських обивателів. У скаргах потерпілих вказувалося на причетність до розподілу награбованого гардівського полковника Дем'яна Білого та його осавула. В м. Архангельськ в прикордонну комісію для залагодження справи відправлялися депутати, яким наказувалося «...про справу полковника і осавула за простоту і невинність просить, як можна» [2, с. 602]. У промерії ж Війська до прикордонної комісії Кіш пояснював, що гардівський полковник не має змоги боротися з ватагами, оскільки «гай-

дамаки велим числом шатаються» і в степу все охопити неможливо, чого і команди новосербців, компанійців, малоросійських козаків зробити теж не здатні [2, с. 603].

Як відомо, звинувачення у потуранні гайдамацтву сипалися і на голову самого кошового. Такі відомості йшли від командира Новосербського корпусу І. Хорвата, комендантів фортеці Св. Єлисавети, які посилались на допити гайдамаків, спійманих на розбої в Новій Сербії. Найбільш гучною справою стало слідство над колишнім кошовим Григорієм Федоровим (Лантухом), суддею Прокопом Донським, писарем Дмитрієм Романовським і осавулом Парфеном Чорним. На основі доносів новосербського керівництва вказаних осіб звинувачували у потуранні гайдамакам, поділі з ними здобичі і прийнятті дарунків. З височайшої волі 1756 р. гетьман К. Розумовський наказав викликати до Глухова звинувачених. Але на той час писар Романовський помер, суддя П. Донський через похилий вік не міг виконати наказу гетьмана, тому до Глухова поїхали Григорій Федоров і Парфен Чорний.

Прибувши до Глухова, Г. Федоров і П. Чорний були взяті під арешт і поміщені у в'язницю. Слідство у даній справі тяглося більше року. Наказ імператриці Єлисавети Петрівни від 10 квітня 1757 р. предписував К. Розумовському: «...по тому гайдамацькому на кошового отамана та іншу старшину показанню учинити за наказами без найменшого упущення і що учинено буде в правлячий Сенат доповісти» [16, спр. 37, арк. 19].

Звинувачення складалось з 10 пунктів, серед яких такі: «Отаман кошовий Григорій Федоров дав дозвіл всім гайдамакам бувшим в розбоях зібратися в Коші і взяв присягу, що надалі розбою чинити не стануть, чому вони до тієї присяги збирались, а по влаштуванню її зібравши ті гайдамаки у себе 100 крб грошей віддали йому кошовому... кошовий зі старшиною всіх гайдамацьких коней поміж себе розділили... полковнику Гардовому Косапу дарено гайдамаками червоне золото та інші гроші...» [16, спр. 37, арк. 10–11].

В Архіві Коша Нової Запорозької Січі збереглися протоколи допиту Г. Федорова, листування між гетьманом К. Розумовським і військовим генеральним судом. 1 грудня 1757 р. Г. Федоров, П. Чорний і курінний Л. Крамар звернулися до К. Розумовського з проханням відпустити їх в Січ, аби взяти довідки, які б доводили їх непричетність до справи. З донесення цього випливає, що перебували вони в Глухові з 19 жовтня 1756 р., понесли чималі збитки, а розслідування за браком доказів затягується. Звільнялися вони під розписку, згідно з якою за першою ж вимогою мали б з'явитись до суду [16, спр. 37, арк. 35-36]. Врешті-решт кошового було виправдано.

Коли велось слідство над Г. Федоровим, неодноразово К. Розумовському приходили укази з Сенату, які наголошували на необхідності серйозного розслідування «без упущення». Примітним є той факт, що практично в цей же час подібний прецедент (звинувачення у зв'язках з гайдамаками) стався і з командиром Новосербського корпусу генерал-лейтенантом І. Хорватом. З 1756 р. від польських магнатів Потоцького, Любомирського, Браницького до Київського генерал-губернатора почали надходити скарги про гайдамацькі напади під керівництвом новосербського сотника Юска Табанця. А в 1757 р. з допитів гайдамаків виявилось, що саме І. Хорват доручав Табанцю збирати загін і їхати до Польщі. Справа ця розбиралась у Новосербській комісії у гайдамацьких справах. Відомості ж про інші непорозуміння дійшли до імператриці. У вересні того ж року граф К. Розумовський доповідав про напад гайдамаків на польських обивателів. Керував ними сотник Савранський, якого на те намовили І. Хорват та командир фортеці Святої Єлисавети О. Глебов. 23 грудня імператриця відповідала К. Розумовському на його донесення: «...що ж стосується вищезгаданого сотника Савранського та генерал-лейтенанта Хорвата в спорядженні за кордон для сварок з поляками і для насильного взяття на поселення в слободи поляків показання, йому як вже на тій крадіжці спійманому не вірити, оскільки по розгляду нашого правлячого Сенату їм генерал-лейтенанту як головним над новосербським полком командиром виявлені в своєвільному за кордон переході і обер-офіцери команди його на смертне покарання засуджені і підлеглі штрафовані, а відповідно Савранському та іншим, як вже у крадіжках виявленим, вірити не слід і для того генерал-лейтенанту Хорвату про показаний насильний в новопоселену в Чорному Ташлику слободу переводі розслідувати...» [17, с. 150].

Таким чином, І. Хорвата виправдали. До того ж Сенат наказував більше не приймати свідчень від тих, хто сам винен, тим більше на І. Хорвата – «про ті злочини протестателя» [14, т. 10, с. 411, 557]. Але новосербське керівництво навіть один одного звинувачували у потуранні гайдамакам. Головною причиною гайдамацького розбою в регіоні комендант фортеці Св. Єлисавети Ф. Юст називав «ослаблення і усупільнення з гайдамаками новосербських ротних командирів та інших поселян». Хорват у свою чергу також звинувачував Ф. Юста в тому, що він недостатньо суворий зі своїми підлеглими «до гайдамацьких справ причетних» [7, с. 66].

У взаємних звинуваченнях, офіційному листуванні, невеликих відшкодуваннях часто конфлікти і сходили нанівець, але більш проблематичними виявлялися непорозуміння, які мали міжнародний характер. Таких випадків було чимало, один з них – напад на ногайців у січні 1755 р. набув особливого розголосу. Великий гайдамацький за-



гін (за різними даними від 50 до 100 осіб) здійснив наїзд, в результаті якого 13 ногайців «закололи», забрано було 300 коней [4, с. 405, 415, 435]. Кіш відправив наказ до гардівського полковника про розшуки гайдамаків в урочищі «Вербова», звернулися також до командира Новосербського поселення І. Глебова з проханням відрядити команду для розшуків, тому що небезпідставно очікували нападу у відповідь з боку татар [4, с. 409]. Генеральна військова канцелярія висловлювала незадоволення бездіяльністю Коша. А у квітні 1755 р. резидент О. Обрезков писав у Київську губернську канцелярію, що кримський ханат визнав наїзд гайдамаків ворожим військовим набігом [4, с. 428]. Врешті-решт на початку літа 206 коней повернули постраждалим. За спеціальною формою кримському ханові давалося пояснення і з приводу покарання учасників наїзду. Вказувалося, що при проведенні каральної операції всі гайдамаки розбіглися, лише одного було поранено, та й той виявився розкольником з розкольнічої буджацької слободи [4, с. 438-439]. Лицемірство такої заяви очевидне, особливо з огляду на те, що коней все ж для улагодження конфлікту запорожці відіслали. Але документально кошова старшина не поспішала визнати причетність козаків до таких справ.

Випадки такого «глухого» незнання траплялися часто. Як ми вже зауважували, ще на початку 50-х рр. полкова та кошова старшина намагалися залагоджувати конфлікти, часто відшкодовуючи постраждалим збитки [2, с. 596–601]. У кошовому архіві чимало розписок польських обивателів про повернуте майно, худобу. Коли ж гайдамацькі розбої стали частішими, то реакція змінилася. Так, у березні 1754 р. полковник Кальміуської паланки Андрій Іванов доповідав Кошеві про заворушення серед козаків, які відмовлялися сплачувати за принципом колективної відповідальності збитки, завдані іншими; не давали також взяти під арешт винних [3, с. 648]. Примітно, що цей випадок згадує у своїй монографії В. Голобуцький, наводячи уривок з рапорта А. Іванова, де йдеться, що козаки кидалися в бійку проти старшини [6, с. 372]. Проте В. Голобуцький, в силу своїх ідейних переконань і наявної в радянській історіографії оцінки гайдамацтва, не включив до цитати пояснення полковника, що нападники були «п'яніе» [3, с. 648]. Як би там не було, а нікому не хотілося нести відповідальність за дії інших.

Зустрічаються випадки, коли старшина взагалі відмовляється визнати приналежність запорожців-учасників гайдамацьких розбоїв до підлеглої їм команди. Як-от, у серпні 1754 р. у Кіш направлялися свідчення про причетність запорожців до пограбування козака-компанійця С. Дикуна. З попередніх допитів були відомі імена учасників цієї події, але курінні отамани вказували, що про зазначених осіб і не чули ніколи, а отаман Уманського куреня зазначав, що коза-

ків на ім'я Коваль Михайло в курені є декілька, то про кого конкретно йде мова незрозуміло [3, с. 702]. Керуючись цими поясненнями, кошовий Яким Ігнатович Малий писав до І. Глебова, що оскільки до-стемених доводів причетності козаків деяких куренів до нападу немає, то «...того вчинити не можна, оскільки на те ні указів, ні прав ні-яких немає» [3, с. 704].

З кожним днем зростала і зухвалість гайдамаків, що виявлялося у кількості нападів та у конфліктах з керівництвом Коша, роз'їзними командами. Один з таких випадків описує полковник сторожової команди Дмитро Стягайло у своєму рапорті у вересні 1754 р. Мовляв, команда вирушила понад Дніпром шукати учасників недавнього нападу на татар. Стало відомо, що біля урочища Усть-Космаха у козака іркліївського куреня Шандри зібралося до 30 чоловік розбійників. Коли сторожова команда наблизилася до них, то частина втекла на каюках, а інші почали чинити збройний опір, викрикуючи при цьому: «...ви хоч всією Січчю ідіть, то нас не візьмете» [3, с. 576]. При цьому знову вказувалося, що ватага зібралася вся напідпитку.

Можна називати різні причини негативного ставлення старшини до гайдамацтва, серед них і соціальну упередженість. Але все ж не можна знімати з рахунку і той факт, що розгул гайдамаччини негативно позначався на житті регіону. Слід також рахуватися і з численними жертвами цих нападів. Не займаючись спеціальними підрахунками, зауважимо, що часто це не поодинокі жертви, а цілі родини, десятки поранених і вбитих. На допитах гайдамаки майже мимохідь згадували про жертви. Як про звичну справу, у червні 1754 р. на допиті Василь Табанець розказував, як кожного року ходив у складі різних загонів на польську сторону, де «пожитки грабували і ляхів різали» [3, с. 668].

Зазвичай гайдамацькі ватаги були у складі 10–30 чоловік. Але траплялися випадки і більш масової організації. Вище ми згадували про напад на ногайців 100 гайдамаків, а у грудні 1760 р. комендант фортеці Святої Єлисавети Г. Толстой писав до кошового О. Білицького, що через Нову Сербію з Польщі пройшов загін у кількості до двохсот чоловік [3, с. 565].

На початку 60-х рр. бачимо деяке згасання розбоїв. Цьому сприяла ціла серія об'єднаних польських, російських і турецьких прикордонних військових експедицій, спрямованих проти мігійсько-громокліївських гайдамаків [10, с. 626]. Звичайно, перебування такої кількості військових частин мали б дати хоч якийсь результат. Але нам видається слушною і думка, висловлена свого часу О. О. Рябініним-Скляревським, що «стихання» гайдамаччини на початку 60-х рр. XVIII ст. зумовлене також і боротьбою Коша з названим явищем. При цьому важливим фактом є те, що розгул гайдамач-

чини не особливо хвилював кошову старшину, доки стосувався ново-сербських поселень. А от коли почала суттєво від цього страждати за-порозька торгівля, то Кіш вжив досить рішучих заходів, розганяючи гайдамацькі шовхаці в Мігеї та на Інгулі [12, с. 121].

Підводячи підсумки сказаному, можна стверджувати, що гайда-маччина 50-х – початку 60-х рр. XVIII ст. значною мірою пов'язана з традиціями запорозького здобичництва попереднього часу. Такий спосіб життя у зазначений час притаманний, звичайно, біднішим вер-ствам козацтва, які вважали себе вірними попереднім давнім звичаям козацького існування. Загострення проблеми у 50-х рр., безсумнівно, викликане політикою російського уряду стосовно володінь Січі (роз-міщення на запорозьких землях Нової Сербії, Новослобідського пол-ку) та натиску на Кіш з боку різних управлінських структур.

### Бібліографічні посилання

1. *Андрієвский А.* Материалы по истории Запорожья и пограничных отно-шений (1743–1767 гг.) / А. Андрієвский // ЗООИД. – 1894. – Т. 16.
2. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. Т. 2. / упоряд.: Л. З. Гісцова, Л. Я. Демченко [та ін.]. – К., 2000.
3. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. Т. 3. / упоряд.: Л. З. Гісцова, Л. Я. Демченко [та ін.]. – К., 2003.
4. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. Т. 4. / упоряд.: Л. З. Гісцова, Л. Я. Демченко [та ін.]. – К., 2006.
5. Гайдамаччина. Історична монографія Д. Л. Мордовцева / переклад з рос. Т. О. Абрамової. – Д., 2003.
6. *Голобуцький В. О.* Запорозька Січ в останні часи свого існування (1734–1775 рр.) / В. О. Голобуцький. – Вид 2. – Д., 2004.
7. *Загоровский Е.* Очерки по истории славянской колонизации в Новороссии в XVIII веке / Е. Загоровский // Военно-исторический вестник. – 1913. – Кн. 1. – С. 63–85.
8. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадсько-го НАН України. – Хронологічний каталог (50–60-ті рр. XVIII ст.) – II. 5844.
9. Материалы для истории Южнорусского края в XVIII столетии (1715–1774), извлеченные из старых дел Киевского губернского архива А. А. Андрієв-ским. – Одеса, 1886.
10. *Мільчев В. І.* Запорозькі поза межами Запорозьких Вольностей / В. І. Міль-чев // Історія українського козацтва. Нариси : у 2 т. – Т. 1. – К., 2006. – С. 618–630.
11. *Посунько О. М.* Історія Нової Сербії та Слов'яносербії / О. М. Посунь-ко. – Запоріжжя, 1998.
12. *Рябінін-Склярєвський О.* Запорозькі заколоти та керуюча верства Коша XVIII століття / О. Рябінін-Склярєвський // Малінова Г. Л., Сапожников І. В., О. О. Рябінін-Склярєвський: матеріали до біографії. – Одеса; К., 2000. – С. 83–178.
13. *Скальковський А.* Наезды гайдамак на западную Украину в XVIII ст. 1733–1768 / А. Скальковський. – Одеса, 1850.
14. Сенатский Архив. – СПб., 1907. – Т. 9, 10.
15. *Храбан Г. Ю.* Спалах гніву народного (антифеодалне, народно-визвольне повстання на Правобережній Україні у 1768–1769 рр.) / Г. Ю. Хра-бан. – К., 1989.

16. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 229. Архів Коша Нової Запорозької Січі. – Оп. 1.

17. *Эварницкий Д.* Сборник материалов для истории запорожских казаков / Д. Эварницкий. – СПб., 1888.

18. *Яковенко Н.* Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – 2-ге вид., перероблене та розшир. / Н. Яковенко. – К., 2005.

*Надійшла до редколегії 05.11.2010*

УДК 94 (477) «17»

**Т. Ф. Литвинова**

*Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара*

### **«СЕЛЯНСЬКЕ» ЧИ «МУЖИЦЬКЕ» ПИТАННЯ ТУРБУВАЛО ЕЛІТУ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII ст.?**

**Робиться спроба з'ясувати особливості реценції селянського питання в середовищі соціальної еліти Лівобережної України в період динамічної інкорпорації краю в систему Російської імперії.**

*Ключові слова:* селянство, селянське питання, дворянство, Лівобережна Україна, Гетьманщина, Російська імперія, Комісія по складанню Нового Уложення.

**Предпринята попытка определить особенности восприятия, освоения крестьянского вопроса социальной элитой Левобережной Украины в период динамичной инкорпорации края в систему Российской империи.**

*Ключевые слова:* крестьянство, крестьянский вопрос, дворянство, Левобережная Украина, Гетманщина, Российская империя, Комиссия по составлению Нового Уложения.

**In the article an attempt is made to define the peculiarities of the peasant question reception in the circle of social elite of the Left-Bank Ukraine during the period of dynamic incorporation of the region to the Russian empire.**

*Key words:* peasantry, peasant question, nobility, Left-Bank Ukraine, Hetmanschina, the Russian empire.

В українській історіографії виникнення та актуалізація «селянського питання», починаючи з О. Ф. Кістяківського, традиційно пов'язується з наступом тільки-но сформованої в середині XVIII ст. нової соціальної еліти Лівобережної України (Гетьманщини, Мало-